

МИРОНЕНКО О. В.,
старший прокурор відділу роботи
з кадрами територіальних прокуратур
(Головне управління кадрового забезпечення
Генеральної прокуратури України)

УДК 343.121 (477)

ЗМІНА ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ У ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ПРОБЛЕМИ Й НЕДОЛІКИ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПОРЯДКУ

Аналізуються такі проблемні питання порядку зміни запобіжного заходу, як відсутність регламентації підстав для зміни запобіжного заходу, процесуального порядку розгляду клопотання про зміну запобіжного заходу, чіткого змісту ухвали про зміну запобіжного заходу у Кримінально-процесуальному кодексі (далі – КПК) та надані пропозиції щодо їх законодавчого вирішення.

Ключові слова: запобіжні заходи, порядок зміни запобіжного заходу, ухвала про зміну запобіжного заходу.

Анализируются такие проблемные вопросы порядка изменения меры пресечения, как отсутствие регламентации оснований для изменения меры пресечения, процессуального порядка рассмотрения ходатайства об изменении меры пресечения, четкого содержания определения об изменении меры пресечения в УПК и даны предложения по их законодательному разрешению.

Ключевые слова: меры пресечения, порядок изменения меры пресечения, определение об изменении меры пресечения.

Analyzes the following issues of procedure changing for preventive measures as a lack of regulation of the grounds for changing preventive measures, procedure to consideration of a petition for a change, precise contents of the decision to change the preventive measure in CPC and given suggestions for their legislative solution.

Key words: preventive measures, procedure for changing preventive measure, decision to change the preventive measure.

Вступ. Із набуттям чинності нового КПК України відбулися суттєві зміни у процесуальній моделі застосування запобіжних заходів у досудовому провадженні й, зокрема, це торкнулося і порядку зміни запобіжного заходу. Цікаво, що суб'єктом ініціації зміни запобіжного заходу може бути як слідчий, прокурор, так і підозрюваний, його захисник, законний представник.

Розгляду проблемних питань застосування запобіжних засобів у кримінальному судочинстві в різні часи були присвячені роботи таких науковців, як С.А. Бояров, Ю.М. Грошевий, Т.В. Данченко, З.Д. Єнікєєв, З.З., Зінатулін, В.А. Михайлов, О.П. Кучинська, В.О. Попелюшко, О.М. Толочко, А.В. Захарко, В.В. Рожнова, О.П. Рижаків, О.І. Тищенко, О.А. Губська, О.Г. Шило, І. Яковець та інші. Проте саме питання процесуального порядку зміни запобіжних заходів у літературі залишаються малодослідженими та дискусійними. Крім того, дослідження цих авторів ґрунтувалися або на зарубіжному законодавстві, або на старому КПК України 1960 р., тому, у зв'язку із прийняттям у 2012 р. нового КПК України, ці питання набули певного наукового значення та актуальності.

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначення проблемних питань процесуального порядку зміни запобіжних заходів у досудовому провадженні та формування пропозицій для їх вирішення та вдосконалення діючого КПК України.

Результати дослідження. Обраний щодо підозрюваного запобіжний захід може бути замінено на більш м'який або більш суворий. У переважній більшості ці зміни пов'язані з посиленням запобіжних заходів, і, як правило, замість запобіжних заходів, не пов'язаних з триманням під вартою, обиралося взяття під варту. Зміна запобіжного заходу пояснюється або тим, що вона виявилася недостатньо ефективною, або тим, що була обрана без достатніх до того підстав.

Підставою зміни запобіжного заходу на більш суворий є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність достатніх даних, які дають достатні підстави слідчому судді вважати, що підозрюваний здійснив дії, передбачені частиною першою статті 177 КПК. Найчастіше приводом для зміни запобіжного заходу на більш суворий є порушення (недотримання) підозрюваним умов застосованого до нього запобіжного заходу.

Запобіжний захід змінюється на більш м'який, якщо підозру змінено на менш тяжке чи ступінь імовірності неналежної поведінки підозрюваного або настання ризиків, передбачених ст. 177 КПК, стає незначною, і в результаті цього можна запобігти зазначеним ризикам шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів. Якщо вина заарештованої особи доведена, вона активно допомагає слідству, розкаюється, відшкодовує збиток, виникають підстави для зміни запобіжного заходу, наприклад, на захід, не пов'язаний з утриманням під вартою [1, с. 72].

Також, відповідно до ст. 178 КПК України, при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу потрібно враховувати стан здоров'я підозрюваного. Отже, якщо в підозрюваного суттєво погіршився стан здоров'я, що унеможливує застосування до нього того чи іншого запобіжного заходу, слідчий, прокурор також можуть внести відповідне клопотання про зміну запобіжного заходу.

Ще одним випадком зміни запобіжного заходу є відмова поручителя від поруки або відмова особи від нагляду над неповнолітнім. Так, згідно з ч. 4 ст. 180 КПК, поручитель може відмовитись від узятих на себе зобов'язань до виникнення підстав, які тягнуть за собою його відповідальність. У такому разі він забезпечує явку підозрюваного, обвинуваченого до органу досудового розслідування чи суду для вирішення питання про заміну йому запобіжного заходу на інший.

Особа, яка взяла зобов'язання про нагляд, має право відмовитися від подальшого виконання цього зобов'язання, заздалегідь про це повідомивши (ч. 3 ст. 493 КПК). У таких випадках слідчий суддя має розглянути відповідне повідомлення та за наявності клопотання органу досудового розслідування чи сторони обвинувачення розглянути клопотання про застосування запобіжного заходу до неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого відповідно до положень ст. 492 КПК.

Аналогічно, як і при застосуванні запобіжного заходу, слідчий, прокурор не мають права ініціювати зміну запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених КПК. Отже, в таких випадках згідно зі ст. 200 КПК, прокурор, слідчий за погодженням з прокурором має право звернутися в порядку, передбаченому статтею 184 КПК, до слідчого судді із клопотанням про зміну запобіжного заходу.

Згідно з КПК, можна не тільки змінювати запобіжний захід, можна також змінити покладені на підозрюваного додаткові обов'язки, передбачені ч. 5 ст. 194 КПК, чи змінити способи їх виконання або скасовувати їх. Якщо прокурор упевнений, що обов'язку не відлучатись із населеного пункту особі замало й вона порушила цей обов'язок, він може звернутись до слідчого судді з клопотанням про застосування до підозрюваного ще й носіння електронного засобу контролю, і навпаки, якщо відпала, виходячи із матеріалів досудового розслідування, необхідність у забороні відвідувати місця, які до цього були заборонені, і спілкуватися з певними особами, то прокурор вносить про це клопотання слідчому судді, і слідчий суддя скасовує ці додаткові обов'язки. Слідчий, прокурор також у клопотанні можуть просити слідчого суддю змінити спосіб виконання додаткових обов'язків (змінити час

перебування вдома під час домашнього арешту, дозволити відвідувати певні місця в певний час, спілкуватись з кимось у певний час і в певному місці).

Клопотання слідчого, прокурора про зміну запобіжного заходу має відповідати загальним вимогам, передбаченим ст. 184 КПК. У клопотанні про зміну запобіжного заходу також обов'язково зазначаються обставини, які:

- 1) виникли після прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу;
- 2) існували під час прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу, але про які слідчий, прокурор на той час не знав і не міг знати (ст. 200 КПК).

У клопотанні про зміну запобіжного заходу вказують таке: відпали чи додалися ризики, перераховані у ст. 177 КПК, якщо вони існували раніше, чому про них не було відомо при обранні першого запобіжного заходу, якщо вирішується питання про зміну запобіжного заходу на більш м'який, то наводяться обставини, які свідчать про те, що особа розкаялась, підписала угоду з прокурором, співпрацює з органами досудового розслідування тощо. Перелік цих обставин не є вичерпним, і вони можуть надаватись на розсуд слідчого, прокурора.

Одного лише зазначення в клопотанні про зміну запобіжного заходу обставин про наявність одного чи кількох ризиків, зазначених у ст. 177 КПК, недостатньо. Це має підтверджуватись відповідними матеріалами, які мусить дослідити слідчий суддя при вирішенні питання про застосування запобіжного заходу. Тому закон вимагає до клопотання про зміну запобіжного заходу додавати й таке: 1) копії матеріалів, якими слідчий, прокурор обґрунтовує доводи клопотання; 2) перелік свідків, яких слідчий, прокурор вважає за необхідне допитати під час розгляду клопотання, із зазначенням відомостей, які вони можуть надати, та обґрунтування значення цих відомостей для вирішення питання; 3) підтвердження того, що підозрюваному, обвинуваченому надіслана копія клопотання та копії матеріалів, що обґрунтовують клопотання.

Позитивною новелою також є те, що за новим КПК не пізніше як за три години до початку розгляду клопотання стороною захисту надається копія клопотання й копії матеріалів, якими обґрунтовується необхідність зміни запобіжного заходу. Отже, захист може підготуватися до розгляду клопотання. Факт надання цих матеріалів засвідчується протоколом надання копії клопотання про застосування запобіжного заходу й матеріалів, якими воно обґрунтовується. Такий протокол обов'язково додається до клопотання про зміну запобіжного заходу, в іншому разі, слідчий суддя зобов'язаний буде надати підозрюваному зазначені копії та відкласти на три години розгляд цього клопотання.

Керуючись вимогою ч. 3 ст. 176 КПК, слідчий, прокурор мають також обґрунтувати неможливості запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні, шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів, інакше слідчий суддя відмовить у застосуванні цього запобіжного заходу.

Слід зазначити, що слідчі, прокурори повинні кожного разу розглядати питання про можливість застосування запобіжних заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, для запобігання наявним ризикам, зазначених у ст. 177 КПК. Це відповідає міжнародним стандартам судочинства. Так, згідно зі ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 р. утримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду їхньої справи, не повинно бути загальним правилом [2, с. 121].

Т.В. Данченко справедливо зазначає, що одним із принципів міжнародного права, згідно з Конвенцією, є принцип обов'язкового звільнення обвинуваченого з-під варти на час розслідування та розгляду його справи судом, якщо не існує будь-яких державних інтересів, що вимагали тримання такої особи під вартою [3, с. 238].

С.А. Бояров зазначає, що слід «провести відповідне дослідження характеристик підозрюваних, обвинувачених та обставин вчинення ними злочинів для виявлення тих осіб, котрих можна звільнити до судового розгляду виключно на основі їх власного зобов'язання з'явитися на судові засідання. Звільнення на такій підставі має відбуватися в кожному ви-

падку, коли це можливо зробити. Якщо обвинувачений не може бути звільнений на цій підставі, слід розглянути можливість його звільнення на визначених умовах, таких як внесення певної суми грошей, яка в разі його неявки конфіскується. Або ж угоди з третіми особами, які повинні підтримувати контакт з обвинуваченим та забезпечити його явку» [4, с. 73].

Погоджуючись загалом з цими думками, слід зазначити, що дійсно за відсутності доцільності або підстав для подальшого тримання підозрюваних осіб під вартою, слідчі, прокурори мають поставити перед слідчим суддею питання про зміну запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою на більш м'який запобіжний захід, наприклад, на домашній арешт, заставу тощо. Це безумовно сприятиме захисту прав та законних інтересів підозрюваних осіб.

Водночас з поданням клопотання про зміну запобіжного заходу на тримання під вартою, прокурор, слідчий за погодженням з прокурором має право подати і клопотання про дозвіл на затримання підозрюваного з метою його приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою (ч. 5 ст. 200 КПК). При цьому прокурор повинен надати слідчому судді переконливі докази того, що є достатні підстави для тримання особи під вартою, а також є достатні підстави вважати, що підозрюваний уже переховується від органів досудового розслідування або, одержавши відомості про звернення слідчого, прокурора до суду із клопотанням про зміну запобіжного заходу, він до початку розгляду клопотання про зміну запобіжного заходу вчинить дії, які є підставою для застосування більш суворого запобіжного заходу й зазначені у статті 177 КПК (ст. 188 КПК). Таке клопотання розглядається слідчим суддею аналогічно, як і при застосуванні запобіжного заходу згідно з правилами, передбаченими статтею 189 КПК. Отже, за наявності відповідних підстав, передбачених ст. 189 КПК, слідчий суддя може дати дозвіл на затримання підозрюваного з метою приводу для зміни йому запобіжного заходу на тримання під вартою. Затримана на підставі ухвали слідчого судді особа не пізніше тридцяти шести годин з моменту затримання має бути доставлена до слідчого судді, який постановив ухвалу про дозвіл на затримання з метою приводу.

Під час досудового розслідування запобіжні заходи застосовується відносно підозрюваної особи, яка, відповідно до принципу презумпції невинуватості, ще не визнана винуватою у вчиненні злочину, тому вони мусять бути якомога коротшими і змінюватися на більш м'який одразу ж, як тільки в ньому зникне потреба. Відповідно до ст. 5 п. 4 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [5], кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, під час якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

Як можна зробити висновок із практики Євросуду, такий перегляд має відбуватися не рідше ніж через кожен місяць (див, наприклад, *Bezicheri v. Italy judgment of 25 October 1989*). Натомість, до 2012 року законодавство України не передбачало процедури, якої вимагає ст. 5 п. 4 Конвенції, і це було системною проблемою у правовій системі України 1989) [6]. На думку А. Бущенко, одна із можливостей, яку суди України могли використати, аби не наражати державу на міжнародну відповідальність, це формування практики, коли термін тримання під вартою встановлюється не довший ніж один місяць. Так суддя міг забезпечити, хоча й не повністю, виконання Україною зобов'язання, передбаченого ст. 5 п. 4 Конвенції [7, с. 38].

На реалізацію цього положення направлене право підозрюваного самостійно клопотати про зміну запобіжного заходу, передбачене в новому КПК. Так, згідно зі ст. 201 КПК, підозрюваний, до якого застосовано запобіжний захід, його захисник має право подати до місцевого суду, в межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, клопотання про зміну запобіжного заходу, в тому числі про скасування чи зміну додаткових обов'язків, передбачених частиною п'ятою статті 194 КПК та покладених на нього слідчим суддею, чи про зміну способу їх виконання.

Новий КПК не визначає зміст такого клопотання підозрюваного, його захисника, тому, на нашу думку, при його складанні необхідно орієнтуватися на вимоги щодо клопотан-

ня про застосування запобіжного заходу, передбачені ст. 184 КПК. Але зміст клопотання про зміну запобіжного заходу дещо відрізняється від клопотання про застосування запобіжного заходу. Так, у ньому не мають бути зазначені обставини, що дають підстави підозрювати, обвинувачувати особу у вчиненні кримінального правопорушення, і посилання на матеріали, що підтверджують ці обставини; підозрюваний, його захисник не повинен обґрунтовувати наявність одного або кілька ризиків, зазначених у статті 177 КПК, чи обґрунтовувати неможливості запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні, шляхом застосування більш м'яких запобіжних заходів. Натомість у такому клопотанні повинні бути зазначені обставини, які виникли після прийняття або існували під час прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу, але про які слідчий суддя на той час не знав і не міг знати, та які є підставою для зміни запобіжного заходу. Це можуть бути різні обставини, наприклад, відпали ризики, передбачені ст. 177 КПК, змінилася поведінка підозрюваного, він активно допомагає слідству, розкаюється, відшкодовує збиток, його стан здоров'я значно погіршився, діти залишилися без нагляду (утримання), тощо.

Звичайно, доцільно було б передбачити у ст. 201 КПК загальний зміст такого клопотання задля уніфікації форм клопотань про зміну запобіжних заходів і усунення неправильного їх оформлення.

Згідно з ч. 3 ст. 201 КПК до клопотання підозрюваного про зміну запобіжного заходу має бути додано таке: 1) копії матеріалів, якими підозрюваний обґрунтовує доводи клопотання (це можуть бути різні довідки, характеристики, квитанції, про відшкодування шкоди, копії протоколів слідчих дій, що свідчать про активне сприяння розслідуванню, тощо); 2) перелік свідків, яких підозрюваний вважає за необхідне допитати під час розгляду клопотання, із зазначенням відомостей, які вони можуть надати, та обґрунтуванням значення цих відомостей для вирішення питання; 3) підтвердження того, що прокурору надіслана копія клопотання та копії матеріалів, що її обґрунтовують.

Копія клопотання та матеріалів, якими воно обґрунтовується, надається прокурору не пізніше ніж за три години до початку розгляду клопотання. Закон не регулює порядок надання цих копій прокуророві, вони можуть бути вручені прокуророві особисто підозрюваним, його захисником чи законним представником під розписку із зазначенням дати часу надання цих матеріалів, або ж вони можуть бути передані прокуророві через канцелярію органу прокуратури. Відмітка канцелярії про отримання зазначених матеріалів буде належним підтвердженням того, що прокурору вони надіслані.

КПК обмежує право підозрюваного подавати клопотання про зміну запобіжного заходу – не частіше одного разу протягом тридцяти днів з дня постановлення попередньої ухвали про застосування, зміну або відмову у зміні запобіжного заходу (ч. 5 ст. 201). Це зроблено з метою усунення зловживання таким правом. Звичайно, закон містить і винятки з цього правила. Якщо в такому клопотанні мова йде про нові обставини, які не розглядалися слідчим суддею під час ухвалення попередньої ухвали, то слідчий суддя не має права залишити без розгляду клопотання про зміну запобіжного заходу.

КПК передбачає аналогічний порядок розгляду клопотання підозрюваного про зміну запобіжного заходу як клопотання про застосування запобіжного заходу (ч. 4 ст. 201 КПК). Це означає, що порядок розгляду передбачений ст. 193 КПК. Строк розгляду такого клопотання – протягом трьох днів з дня його одержання.

КПК, на жаль, не регламентує процесуальний порядок розгляду клопотання слідчого, прокурора про зміну запобіжного заходу. Немає навіть відсильної норми у КПК до загального порядку застосування запобіжних заходів. І ця прогалина часом викликає певні труднощі у правозастосуванні і призводить до порушення процедури. Тому доцільно було б хоча б зазначити у ст. 200 КПК таке положення, яке б внесло певну визначеність у цьому питанні. Отже, пропонуємо доповнити ст. 200 КПК частиною 6 такого змісту: «Клопотання слідчого, прокурора про зміну запобіжного заходу розглядається слідчим суддею згідно з правилами, передбаченими для розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу».

Під час розгляду клопотання можуть бути допитані свідки, яких слідчий, прокурор або сторона захисту вважають за необхідне допитати на обґрунтування зміни запобіжного заходу. У п. 2 ч. 4 статті 200 КПК зазначено, що слідчий, прокурор обґрунтовують і надають перелік свідків із зазначенням відомостей, які можуть надати вказані свідки, не розкриваючи де ці відомості повинні бути вказані. На нашу думку, це мають бути протоколи допитів свідків, де наводяться дані на обґрунтування необхідності зміни запобіжного заходу.

КПК у ст. 194 регламентує перелік обставин, які слідчий суддя має встановити для прийняття рішення про застосування запобіжного заходу. Але під час вирішення питання про зміну запобіжного заходу, це питання не врегульовано законом, і, на нашу думку, ці підстави дещо інші, аніж при застосуванні запобіжного заходу.

На наш погляд, під час розгляду клопотання про зміну запобіжного заходу слідчий суддя зобов'язаний встановити, чи доводять надані сторонами кримінального провадження докази обставини, які свідчать про таке:

1) наявність обґрунтованої підозри у вчиненні підозрюваним того самого або іншого кримінального правопорушення, тобто, можливо змінилася кваліфікація кримінального правопорушення на більш чи менш тяжке і це може впливати на вид запобіжного заходу або на ризики, передбачені ст. 177 КПК;

2) наявність достатніх підстав вважати, що змінилися ризики, передбачені ст. 177 КПК, і на які вказує слідчий, прокурор, підозрюваний, його захисник, тобто, або з'явилися нові ризики, або зникли деякі з них чи зменшились;

3) достатність або недостатність застосування більш м'яких запобіжних заходів для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні.

Слідчий суддя зобов'язаний постановити ухвалу про відмову в зміні запобіжного заходу, якщо під час розгляду клопотання прокурор не доведе наявності всіх зазначених вище обставин. Також слідчий суддя відмовляє підозрюваному, його захиснику у зміні запобіжного заходу, якщо вони не доведуть наявності зазначених вище обставин.

Вважаємо, що ці положення мають знайти своє закріплення в процесуальному законі, тому пропонуємо доповнити КПК статтею 201-1. «Зміна запобіжного заходу».

Отже, за результатами розгляду клопотання про зміну запобіжного заходу слідчий суддя може прийняти такі рішення: ухвалу про зміну запобіжного заходу або ухвалу про відмову у зміні запобіжного заходу. Така ухвала має відповідати загальним вимогам законності, обґрунтованості та вмотивованості, як і ухвала про застосування запобіжного заходу. За структурою ця ухвала також аналогічна ухвалі про застосування запобіжного заходу, але її зміст дещо відрізняється. Враховуючи відсутність регламентації у КПК змісту такої ухвали та її необхідність для правильного застосування процесуального закону, пропонуємо доповнити КПК новою статтею такого змісту:

«Стаття 201-2. Ухвала про зміну запобіжного заходу

1. В ухвалі про зміну запобіжного заходу, окрім відомостей, зазначених у статті 196 цього Кодексу, має бути зазначено таке:

1) обставини, які свідчать про зміну підозри у вчиненні підозрюваним кримінального правопорушення, і як це впливає на вид запобіжного заходу або на ризики, передбачені статті 177 КПК;

2) обставини, які виникли після прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу або існували під час прийняття попереднього рішення про застосування запобіжного заходу, але про які слідчий, прокурор, слідчий суддя на той час не знав і не міг знати;

3) обставини, що свідчать про зміну ризиків, передбачених статті 177 КПК;

4) достатність застосування більш м'яких запобіжних заходів або недостатність застосування наявного запобіжного заходу для запобігання ризику або ризикам, зазначеним у клопотанні;

5) посилання на докази, які обґрунтовують ці обставини;

б) рішення про змінені запобіжний захід, а також конкретні обов'язки, передбачені частиною п'ятою статті 194 КПК, що покладаються на підозрюваного, обвинуваченого.

2. В ухвалі про зміну запобіжного заходу на запобіжний захід не пов'язаний з триманням під вартою, зазначаються конкретні обов'язки, передбачені частиною п'ятою статті 194 цього Кодексу, що покладаються на підозрюваного, обвинуваченого та у випадках, встановлених цим Кодексом, строк, на який їх покладено. У разі зміни запобіжного заходу на взяття під варту скасовуються всі обов'язки, передбачені частиною п'ятою статті 194 цього Кодексу, що були покладені на підозрюваного, обвинуваченого попередньою ухвалою про застосування запобіжного заходу.

3. Копія ухвали про зміну запобіжного заходу вручається підозрюваному, обвинуваченому негайно після її оголошення».

Висновки. Найвний у КПК процесуальний порядок зміни запобіжного заходу в досудовому провадженні далекий від ідеалу, є багато проблемних питань, зокрема відсутня регламентація підстав для зміни запобіжного заходу, процесуального порядку розгляду клопотання про зміну запобіжного заходу, чіткого змісту ухвали про зміну запобіжного заходу. Надані пропозиції та напрацювання можуть бути використані як у практичній діяльності для законної та обґрунтованої зміни запобіжних заходів, так і в законотворчій діяльності для удосконалення чинного КПК України.

Список використаних джерел:

1. Ткачѣва Н.В. Меры пресечения, не связанные с заключением под стражу, в уголовном процессе России : [монография] / Н.В. Ткачева ; научный редактор А. В. Кудрявцева. – Челябинск : Изд-во ЮУрГУ, 2004. – 192 с.

2. Международное право в документах : [учеб. пособие] / Сост.: Н.Т. Блатова, Г.М. Мелков. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2003. – 880 с.

3. Данченко Т.В. Застава та її ефективність при розслідуванні злочинів у сфері оподаткування / Т.В. Данченко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2001. – № 1. – С. 236–240.

4. Бояров С.А. Арест, залог и досудебное освобождение в уголовном судопроизводстве США / С.А. Бояров // Российская юстиция. – 2006. – № 2. – С. 70–74.

5. Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

6. Case of Bezicheri v. Italy judgment of 25 October 1989. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57439#{"itemid":\["001-57439"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57439#{).

7. Бущенко А. Застосування статей 3 та 5 Європейської конвенції з прав людини в національній судовій практиці / А. Бущенко ; Харківська правозахисна група. – Харків: Права людини, 2009.

